

Araştırma Makalesi • Research Article

Azerbaycan'da Zerdüştilik ve Abşeron-Suraxanı Ateşgedesi

Zoroastrianism and Absheron-Suraxanı Ateshgah in Azerbaijan

Muammer Ulutürk^{a,*}

^a Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, 42090, Konya/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-0255-0220

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:
Başvuru tarihi: 27 Temmuz 2020
Düzeltilme tarihi: 21 Ocak 2021
Kabul tarihi: 01 Şubat 2021

Anahtar Kelimeler:

Azerbaycan
Zerdüştilik
Ateşgede

ÖZ

Azerbaycan'ın İran ile coğrafi açıdan yakınlığının bulunması, İran'da ortaya çıkan birçok dinin burada yayılması sonucunu doğurmuştur. Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta'nın Gatalar'ını ölçü olarak alan araştırmacılar ile Müslüman bilim adamlarının bir kısmı Zerdüş'tün doğduğu yerinin Azerbaycan ve Batı İran olduğu görüşündedirler. Bununla birlikte Zerdüştiliğin yaklaşık olarak M.Ö. VI. yüzyıldan M.S. VII. yüzyıla değin, Yakın ve Orta Doğu'nun bir kısmında hüküm sürmüş olan üç İran devletinin dini olmasına ve Bakü kent merkezine 30 km. uzaklıktaki Abşeron Yarımadası'nda bulunan Ateşgede hakkındaki bilgilere dayanarak bu dinin bölgede yayıldığına dair birtakım veriler elde edilebilmektedir. Bu araştırma Azerbaycan'da Zerdüştilik, Zerdüştiler ve Bakü yakınlarındaki Saruhani Ateşgesi hakkında yeni bulgular ortaya koyma amacındadır.

ARTICLE INFO

Article history:
Received 27 July 2020
Received in revised form 22 January 2021
Accepted 01 February 2021

Keywords:

Azerbaijan
Zoroastrianism
Atashgah

ABSTRACT

The geographical proximity of Azerbaijan to Iran has led to the spread of many religions in Iran. Researchers who take Gatas of Avesta, the holy book of Zoroastrianism, and some of the Muslim scientists believe that the birthplace of Zoroastrian is the west of Iran and Azerbaijan. However, Zoroastrianism dates back to about BC. VI. century AD. VII. Until the 19th century, it was the religion of three Iranian states, which had ruled uninterruptedly in most of the Near and Middle East, and 30 km from Baku city center. Based on the information about Ateshgah in the Absheron peninsula at a distance, some data can be obtained about the spread of this religion in the region. This research aims to compose new findings about The Zoroastrianism, Zoroastrians and Ateshgah of Saruhani nearby Baku in Azerbaijan.

1. Giriş

Azerbaycan'ın geçmişi Paleolitik Dönem'e kadar uzanmaktadır. Tarihi M.Ö. 6000 yıllarına kadar giden Urmiye gibi Neolitik merkezlerin ardından, Bakır Çağ ve Tunç Çağ'ı medeniyetleri dönemlerinde Transkafkasya kültür çevresine bağlı olan bölge bir taraftan da Anadolu ve Mezopotamya ile ilişkilerini sürdürmüştür (Buniyatov, 1991: 318). M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Urmiye bölgesinde Manna Krallığı'nın ana hatları ortaya çıkmaya başlamış ve M.Ö. VIII. yüzyılda Manna, siyasi yaşamda ve uluslararası ilişkilerde önemli bir faktör haline gelmiştir. Bu krallık, Güney Azerbaycan topraklarındaki ilk büyük devlet olarak kabul edilebilir (Aliyev, 2007: I-152;

Keppel, 1827: 299-300). Manna Krallığı'na M.Ö. 800 yıllarında Urartular son vermişlerdir. Urartuların yıkılmasından sonra M.Ö. VII. yüzyılın başlarında Medler'in eline geçen Azerbaycan, M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısında da Pers İmparatorluğu'nun (Ahamenidler) topraklarına katılmıştır. Azerbaycan'da kurulmuş ikinci müstakil devlet olan Atropatene Krallığı M.Ö. 220 yılında Seleukoslar'ın hakimiyeti altında kalmış daha sonra da sırasıyla Ermeniler'e ve Romalılar'a bağlanan toprakları, Romalılarla Partlar arasında zaman zaman el değiştiren bir tampon bölge halini almıştır. M.S. 227 yılında İran'da Partlar'dan sonra kurulan Sâsânî Devleti, Azerbaycan'ı tamamen ele geçirerek başşehri Erdebil olan bir eyalete dönüştürmüş ve bu arada Atropatene'nin eski başşehri

* Sorumlu yazar/Corresponding author
e-posta: m.uluturk@gmail.com

Gazaka'ya da (Gezna, Cenze) çok büyük bir Ateşgede yaptırarak burayı Zerdüştiliğin en önemli merkezlerinden biri durumuna getirmiştir. VI ve VII. yüzyıllarda Bizans-Sâsânî savaşlarına sahne olan ve birkaç defa el değiştiren Azerbaycan, İslâm fütuhâtından önce son olarak 624'te Bizans İmparatoru Herakleios tarafından zapt edilmiştir. Nihayetinde Hz. Ömer zamanında fethedilen Azerbaycan bir İslam toprağı haline gelmiştir (Buniyatov, 1991: 318-319).

Araştırmamız Bakü kent merkezine 30 km. uzaklıktaki Abşeron yarımadasının Surahanı bölgesinde yer alan Zerdüşti Ateşgedesi'ni (bkz. Görsel, 1) merkez alarak, Zerdüştiliğin ve mensuplarının bölgedeki dini ve tarihi geçmişi üzerinden “yeni bulgular” ortaya koymak amacını taşımaktadır. 2017 yılında Azerbaycan'da akademik bir çalışma vesilesiyle bulunduğumuz günlerde ilimizi çeken Ateşgede ve dolayısıyla Zerdüştiler hakkında konuya ışık tutacak derli toplu bir esere, doğrudan konuya odaklı çalışmalara rastlayamamış olmamız bizi bu konuya yönlendirmiştir. Sosyal bilimler alanında köken araştırmaları yapmak, bu tür konularda iz sürmek haylice zordur. Zerdüştiliğin yayılma sürecini ele alan çalışmaları incelediğimizde bu dinin Azerbaycan'a nasıl girdiğine ve nasıl yayıldığına dair ipuçları veren çalışmaların dışında kaynak elde etmek en önemli problemimiz olmuştur. Bu sorunu büyük ölçüde, meçhul kalmış seyahatnamelerin verdiği bilgiler doğrultusunda gidermeye çalıştık. Çalışmamızın diğer problemi, ileride değineceğimiz gibi Azerbaycan'daki ateşgedelerin Zerdüştilerle ilişkilendirilmesi sebebiyle, Surahanı'daki Ateşgede'nin bir Zerdüşti tapınağı mı, Hindu tapınağı mı yoksa bir Parsi tapınağı mı olduğu hususunda ileri sürülen görüşler olmuştur.

Görsel 1: Bakü Abşeron Yarımadası'ndaki Ateşgede (Muammer Ulutürk, 2017)

Bakü ve çevresinde yer alan petrol yatakları, tuz, safran ve ipekçilik bölgeyi ticari açıdan geliştirmiş, Çin'den Hindistan'a, Rusya'dan Batı Avrupa'ya kadar zengin tüccarların ilgisini çekmiştir. Özellikle petrol kaynakları

XVIII. yüzyıldan itibaren özellikle İngiliz tüccar ve seyyahların bölgeye olan ilgisini arttırmıştır. Zira “X. yüzyılda, Hazar Denizi kıyısındaki tüm iklimin tek limanı olan Bakü, zamanın kaynaklarında en yüksek kalitede petrole sahip şehir olarak bilinmekteydi” (Vəlixanlı, 2007: II-176). Çin ve Hindistan üzerinden batıya yapılan yolculuklarda, yolu Hazar Denizi'nin batı kıyılarına düşen ve kimi tüccar da olan bu seyyahlar söz konusu coğrafyanın sosyal, dini, kültürel özelliklerini kitaplarına yansıtmışlardır. Araştırmamızın yeni bulgularının daha çok bu tür eserlerin verdiği bilgilere dayandığını söyleyebiliriz.

Abşeron Yarımadası'ndaki Surahanı Beldesi'nin güneydoğusunda yer alan Ateşgede ve Zerdüştiler (kimilerine göre Parsiler veya Hindular) hakkında gördüğümüz en eski kaynaklardan biri İngiliz tüccar ve seyyahı Jonas Hanway'in (1716-1786) Seyahatnamesi'nde¹ yazdıklarıdır. Diğer bir kaynak eser Zerdüşti rahip ve akademisyen Ervad Shams-ul-Ulama Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi'nin (1854-1933), İran, Azerbaycan ve Bakü'yü kapsayan seyahatnamesidir.² Bir başka seyahatname İngiliz Seyyahı George Keppel'in (1865-1947), 1827 yılında yayımladığı seyahatnamesidir.³ Yine, konu hakkında fazla detaylara girilmemekle birlikte George Forster'in (1754-1792), 1798 tarihli seyahatnamesindeki tespitleri önemlidir.⁴ Bunların dışında Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Zerdüştilerin (eserde Mecusi adı kullanılır) İran dışında yaşadıkları -koloni sayabileceğimiz- yerleri, araştırmamızın bağlamı çerçevesinde tespit etmeye çalıştık. Clement Imbault Huart'ın (1854-1926), *Ancient Persia and Iran Civilization*⁵ adlı eseri seyahatname olmamakla birlikte önemli diğer bir kaynaktır. Antik Yunan Tarihçisi Herodotos'un Tarih'inde, Pers Kralı I. Darius ve oğlu I. Serhas dönemlerine ilişkin anlatılarda çok sayıda milletlere, dinlerine ve yaşayış tarzlarına dair verilen detaylara rağmen Zerdüşti ve Zerdüştiler hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bu durum bölgede keşfedilen en eski arkeolojik alanların içinde M.Ö. V. yüzyıla ait bir Zerdüşti ateşgedesi veya sunağı bulunmadığı şeklinde yorumlanabilir. Konuyla ilgili görebildiğimiz diğer çalışmalar daha çok Surahanı'daki Ateşgede'nin turistik tanıtımlarına ilişkin kitapçıklar ve internet siteleri ile sınırlı kalmaktadır.

Tarihi verileri göz ardı etmeden, Eski Azerbaycan'daki dinlerin varlığını ancak Zerdüştilik içinde yer alan ve Zerdüşti öncesi putperestliğe bağlanabilen unsurların dikkatli bir analizi ve Hint-İran karşılaştırması yoluyla elde edebileceğimizi belirtmekte fayda buluyoruz.

Azerbaycan'da dinler Zerdüştiliğin, Yahudiliğin, erken dönem Hristiyanlığın, Maniheizm'in ve Sovyet Komünizminin inançları devre dışı bıraktığı dönem dışında İslam'ın varlığıyla uzun bir geçmişe sahiptir. “Antik

¹ Jonas Hanway, *A Historical Account of The British Trade Over The Caspian Sea*, (London, 1753). Dört bölümden oluşan seyahatname, yazarın Londra'dan Rusya'ya, Kafkasya üzerinden İran'a yolculuğunu anlatmaktadır.

² Ervad Shams-ul-Ulama Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi, “*My Travels Outside Bombay Iran, Azerbaijan, Bakü* (1926). Dr. Modi tarafından yazılan bu kitap, Mumbai'den Aden'e, Afrika, Avrupa, Rusya, İran, Irak, Karaçi ve Bombay'a 1925'te yaptığı kapsamlı seyahatlerini anlatan bir eserdir. İngilizceye Soli Dastur tarafından İngilizceye çevrilmiş ve 2004 yılında Sarasota, Florida'da basılmıştır.

³ George Keppel, *Personel Narrative of a Journey from India to England* (1827). İngiliz Seyyahı George Keppel'in Hindistan'dan İngiltere'ye 1824 yılında yaptığı, Basra, Bağdat, Hazar Denizinin batı kıyıları, Astrahan,

Moskova, St. Petersburg gibi yerleri kapsayan yolculuğu anlatılmaktadır. Philadelphia'da yayımlanmıştır.

⁴ George Forster, *A book A Journey from Bengal to England* (1798). East India Company'e bağlı bir tüccar olan Forster, Mart 1782'de başlayan yolculuğunda Kalküta, Pencap, Keşmir, Afganistan, İran, Hazar Denizinin batı kıyılarına dolaşmış, 1784 yılında Moskova'ya ulaşmış ve 1785 yılında Kalküta'ya geri dönmüştür. Kitap ilk olarak 1791'de Kalküta'da basılmıştır. Biz Londra'da yayımlanan baskısını kullandık.

⁵ Clement Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilisation* (1927). İngilizceye M.R. Dobie tarafından çevrilen eser Kent'te basılmıştır. Medler, Ahameniler, Partlar ve Sâsâniler'in uygarlıkları hakkında bilgi vermektedir.

Dönem’de, Azerbaycan’da Totemizm, Fetişizm, Ateşperestlik ve çoktanrıcılık gibi farklı dini anlayışlar yayılmıştır. Yaklaşık olarak, M.Ö. VI. yüzyılın sonunda Zerdüştilik, İran Azerbaycanı’nda kurulmuş olan Atropatena Krallığı’nın (M.Ö. 323-M.S. 227) dini hayatında önemli bir rol oynamıştır” (Zardabli, 2014: 61). Bununla birlikte “Sakalar’dan sonra Azerbaycan (kuzey) ve çevresinde hükümlerini ilan eden Alban şahısları Hıristiyanlıktan önce güneşe, aya, yıldızlara ve mahiyetini bilmedikleri, korktukları şeylere tapıyorlardı. İlk defa Albanlar’ın eski inançları hakkında bilgi veren Strabon (M.Ö. 64 – M.S. 24), buradaki tanrıların ismini Yunanca zikretmiştir” (Murselov, 2016: 50). Partlar (M.Ö. II-M.S. III. yy.) ise din bakımından Zervanist idiler. Zervan (Zurvan); Ohrmazd (Ahura Mazda’nın Pehlevicesi, İslam kaynaklarında Hürmüz) ve Ehrimen’in yaratıcısı ve zaman tanrısı olarak kabul ediliyordu. Partlar’da ayrıca Mazdeizm ve Maniheizm şeklinde iki din daha vardı (Tümer ve Küçük, 1993: 111-112). Bakü’nün gelişmesinde ekonomik taban ile birlikte “kutsal ateş” önemli rol oynamıştır. Arap hakimiyetine kadar Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde Hıristiyanlık, putperestlik, ateşperestlik yaygındı. Ateşperestliğin esas merkezlerinden birisi de kadim Bakü idi (Gurbanova, 2007: 63). Herakleios ordularının Persler’e karşı yaptığı ikinci seferde bu ateş tapınakları yok edilmiştir (Keppel, 1827: 299-300).

2. Zerdüşti: Adı, Doğum Tarihi ve Doğum Yeri Hakkında İleri Sürülen Bazı Görüşler

Zerdüştiliğin ortaya çıktığı yer hala tam olarak tespit edilebilmiş değildir. Baktria, Harezm ve Medya bu bölgeler arasında sayılmaktadır. Hatırı sayılır dil, dini ve tarihi kanıtlar, Hint ve İran kültürlerinin tek bir kültür olduklarından söz etmektedirler (Darmesteter, 2012: 9). Bu bakımdan farklı kaynaklar bu dinin kurucusu olan Zerdüşti’nin adını, Zerdoşt, Zertoşt, Zerduşt Zertuştra, Zaravus, Zaravustra, Zarahuşt gibi isimlerle vermektedir. Ancak onun gerçek ismi Gatalar’da yer aldığı şekliyle Zaratuştra (Zaratushtra) Spitama’dır. Yunanlılar Zerdüşti’ye “yıldız tapan” anlamında Zoroaster demişlerdir. Bugün batılı araştırmacılar da eserlerinde çoğunlukla bu ismi kullanmaktadırlar. Günümüzdeki Farsçada kullanılan şekli ise Zaratuştra’nın hafifletilmiş hali olan Zertoşt’tur. Bu isim Türkçeye Zerdüşti olarak geçmiştir (Tıgılı, 2004: 93).

Birçok batılı araştırmacı, Büyük İskender’in İran’a saldırısından ve Darius’un babası Viştasp’tan yola çıkarak Zerdüşti’nin doğum tarihiyle ilgili tespitler yapmaya çalışmışlardır. Bunlardan bazıları Mes’udi ve Biruni’nin tespit ettikleri tarihe ve Viştasp’a dayanarak Zerdüşti’nin M.Ö. 600-700’ler arasında yaşamış olabileceğini belirtmektedirler (Tıgılı, 2004: 96). “Eski Yunan kaynakları ise onun doğumunu milattan birkaç bin yıl öncesine götürmektedir. Buna göre Truva savaşı (bazı kaynaklara göre Eflâton’dan) 6000 yıl önce yaşamıştır. Diğer taraftan modern çalışmalar Zerdüşti’nin yaşadığı zaman konusunda iki farklı varsayım üzerinde durmaktadır. Bunlardan ilkinde göre Zerdüşti milattan önce 1600-1400 yılları arasında yaşamış olmalıdır. Bu görüşün temel dayanağı, ona atfedilen Gatalar’daki ifadelerle Hinduizm’in kutsal kitaplarında olan Vedalar arasındaki benzerliklerdir. Daha çok itibar edilen ikinci görüş ise Zerdüşti’nin M.Ö. VII-VI. yüzyıllarda yaşamış olduğu yönündedir. Bunun en önemli desteği, Zerdüşti’nin hayatına ilişkin yaygın İran geleneğidir. Buna

göre Zerdüşti, Büyük İskender’in İran seferinden (M.Ö. 330) 258 yıl önce yaşamıştır. Şu halde Zerdüşti M.Ö. 588 yıllarında hayatta olmalıdır. Bu tarih ise milattan önce VI. yüzyıldaki Ahamenidler dönemine tekabül etmektedir” (Gündüz, 2003: 279).

Avesta, Zerdüşti’nin doğum yerini İran-Vic’deki Daraca nehrinin kenarları olarak belirtirse de yerini haritada kesin olarak tespit etmek imkan dahilinde değildir. Bununla birlikte tahmini olarak bu yerin Pakistan’ın kuzey batısı ile Afganistan, İran ve Irak arasında bir yer olabileceği öne sürülmüştür (Tıgılı, 2004: 98-99). Gatalar’ı ölçü olarak alanlar, Zerdüşti’nin doğum yerinin Azerbaycan sınırları içerisinde, Medya’nın kuzey batısı olduğu ve Spitama ailesine mensup olduğunu kabul etmektedirler. Bunun yanında Vendidat’ta Zerdüşti’nin doğum yerinin Rey şehri olduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır. Müslüman bilim adamlarının büyük çoğunluğu da Zerdüşti’nin doğum yerinin İran’ın batısı ve Azerbaycan bölgesi olduğuna inanmaktadır (Azizi, 2009: 19). Bir gurup araştırmacı da onun Belh’te dünyaya gelip daha sonra Azerbaycan’dan İran’a geçtiğini nakletmektedirler (Bkz. Azizi, 2009: 67). Görüldüğü gibi Zerdüşti’nin doğum tarihi ve doğum yerine ilişkin verilerden birbirinden oldukça farklı tarih ve yer adları elde edilmektedir.

3. Zerdüştilik

Zerdüşti’nin ne zaman ve nerede yaşadığı konusu, kaynaklardan elde edilen verilerin farklı olması, buna ilaveten tarih ve mitolojinin şekillendirdiği bir hayat öyküsüne sahip olması nedeniyle çözülebilmemiş değildir. Bununla birlikte “arkasında bıraktığı dinî düşünce, Pers uygarlığının oluşmasında göz ardı edilemeyecek bir etkiye sahip olmuştur. Zerdüşti, aynı zamanda tarihsel süreç içerisinde Hindistan ve Çin’den Yunanistan ve Mısır’a kadar geniş bir coğrafyaya nüfuz eden Pers kültürünün dinî bağlamını oluşturmuştur. İran coğrafyasının söz konusu dinî-kültürel hâkimiyeti, Sâsânî devletinin yıkılışına kadar devam etmiştir. Fakat bu süreçte başta Hıristiyanlık ve Maniheizm olmak üzere farklı dinlerin Mezopotamya’da yayılmalarıyla kademeli olarak güç kaybına uğrayan Mecûsî düşüncesi, nihâyetinde İslâm fetihleriyle mezkûr gücünü yitirmiştir” (Alıcı, 2015: 773).

Zerdüştilik yaklaşık olarak, M.Ö. VI. yüzyıldan M.S. VII. yüzyıla kadar Yakın ve Orta Doğu’nun büyük bir kısmında egemenlik kuran üç İran imparatorluğunun dini olmuştur. “Dinlerini behdin (beh-din-'en iyi din'; olarak adlandıran Zerdüşti’nin takipçileri Mazdacılar olarak da bilinirler” (Bkz. Darmesteter, 2012: 9). Zerdüştilik hakkında günümüze ulaşan İran rivayetlerine göre Ahamenidler döneminde sahil sayılan bir metin mevcut ise de Avesta metnine bazı ilaveler yapılmıştır. Bu metin Persler’le Büyük İskender arasında yapılan savaşlarda kaybolmuş, Sâsânîler devrinde kutsal yazılar yeniden toplanmaya çalışılsa da Müslümanların İran’ı fethi sırasında tekrar yaralar almıştır. Öyle olunca günümüze ulaşan metinlerin –en eskisi XIII. yüzyıldan kalmaz– Zerdüşti’le ilişkisini tespit etmek çok güçtür (Sarıkçıoğlu, 2002: 125). Şu var ki, “Zerdüştilik (Mecûsilik veya Mazdeizm), Zerdüşti’nin tebliğ ettiği, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle mezcedilmesinden oluşan bir dindir. Bu din, Sâsânîler döneminde yönetici sınıfla da yakından irtibath olan rahip sınıfı Mecû’den (Mecûş) hareketle İslâm

kaynaklarında Mecûsîlik, Batı kaynaklarında ise Zerdüş'tün isminden dolayı Zoroastrianism veya Ahura Mazda isminden hareketle Mazdeizm olarak adlandırılır. Ayrıca ateş kültüyle ilgili inanç ve ritüelleri sebebiyle Ateşperestlik adıyla da bilinir" (Gündüz, 2003: 279). Zerdüş'tilik tek tanrılı bir karakter arz etmekle birlikte onunla ilgili kaynaklara bakıldığında veya Avesta/Gatalar incelendiğinde "İran eski dini inanışlardan etkilendiği görülmektedir. Bu etkileşimde Eski İran'da yaygın olan Mitraizm'in katkısı oldukça fazla hissedilmektedir. Günümüzde Zerdüş'tiliği din olarak kabul eden dini guruplardan biri Magan adıyla İran sınırları, diğeri de Parsiler adıyla Hindistan sınırları içerisinde varlıklarını sürdürmektedirler. İlk dönem Zerdüş'tilerinden olan Maganlar, bu yeni dine girerken geleneksel inançlarını tamamen terk etmemişler, bir anlamda onun üzerine Zerdüş'tilik elbisesi giydirmişlerdir" (Azizi, 2009: 226).

Zerdüş'tiliğe ait metinlerin büyük bir kısmı Büyük İskender ve Moğol istilalarında yok olduğundan geride kalan metinler Zerdüş'tün şahsiyetini, mesajını, bu dinin temel düşüncelerini ve ahlak anlayışını öz olarak verebilmektedir. Zerdüş'tilerin en önemli kaynağı beş bölümden oluşan ve tek bir dönemde kaleme alınmadığı bilinen Avesta'dır. En önemli ve en eski bölümü olan Gatalar'ın tarihlendirilmesi, Zerdüş'tün hangi tarihte zuhur ettiği konusundaki tartışmalara göre değişmektedir. Bazılarına göre M.Ö. 600-700'lere, bazılarına göre M.Ö. 1500'lere kadar gidebilmektedir (Tıgılı, 2004:15-16). "Mes'ûdî, et-Tenbîh ve'l-işrâf adlı eserinde Avesta'nın 12.000 öküz derisi üzerine yazılmış olduğunu, ancak bunların Büyük İskender'in saldırısı sırasında ortadan kaybolduğunu belirtir. Avesta, Sasaniler döneminde, yani Zerdüş'tün yaşadığı dönemden yaklaşık 850 yıl sonra yeniden kaleme alındığı sırada Avesta Dili artık ölü bir dil haline gelmişti" (Yıldırım, 2011: 153). Bununla birlikte Ahamenidler'in dini, Kral Darius'un ve haleflerinin emriyle eski Farsça olarak yazılan taş kitabeler sayesinde bilinmektedir. Darius'un, Ahura Mazda'nın inayetiyle kral olduğuna inanılmaktadır. Yunan tarihçisi Herodotos da Pers dinlerine birkaç bölüm ayırırken Zarathustra'dan söz etmemektedir (Aydın, 2005: 478). Oldukça eski bir zaman söz konusu olduğundan Zarathustri ile Mazdeenler'in (Mazdacılar) birbirinden ayırmak gerektiği de ileri sürülmüştür. Buna göre Kral Darius'tan itibaren Ahamenid hükümdarları kendilerini "Ahura Mazda'nın Tapıcıları" olarak görmüşler fakat bir peygamberden söz etmemişlerdir. Bir anlamda bu, onların Mazdeizm'inin Zerdüş'tün reformları ile alakası olmadığı anlamına gelmektedir.

4. Zerdüş'tiliğin Tarihsel Gelişimi ve Yayılması

Zerdüş'tiliği tarihsel gelişim süreci açısından kabaca dört döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem Zerdüş'tle birlikte monoteist Mazda tapıcılığını öne çıkaran inanç dönemidir. İkinci dönem Ahamenid sülalesinin kudretli hükümdarı Darius zamanında başlayıp III. yüzyılın ilk yarısına kadarki dönemdir. Üçüncü dönem M.S. VII.

Yüzyıla kadar Sâsâniler'le sürmüş, dördüncü dönem ise bu hanedanın yıkılışından günümüze kadar ulaşan son dönemdir (Gündüz, 2003: 280). "Ahamenidler döneminde Zerdüş't inanışı, devletin resmî dini olarak kabul edilmiştir. Milattan sonraki ilk yüzyıllarda Zerdüş'ti din adamları da, siyasî ve sosyal alanlardaki gelişmelerin de desteğiyle toplumda çok önemli konular edinerek nüfuzlarını önemli ölçüde artırmışlardır. Zerdüş'tiler özellikle Sasaniler döneminde (III.-VII. yüzyıllar) bizzat hükümdarların da destekleriyle çok güçlenmişlerdi. Sasaniler döneminde bu yakın ve yoğun ilginin oluşturduğu ortamda din ve devlet işleri birleştirilerek Sasanî İmparatorluğu bir din devleti halini almıştır (Yıldırım, 2011: 150).

Zerdüş'tilik İran ve Azerbaycan dışındaki coğrafyalarda da yayılmıştır. Clement Huart, "Strabonun Kapadokya'da içinde ateş yanan tapınaklar gördüğünü ifade ettiğini fakat bunların Magilerin (Mecusi) küçük ateş sunakları olduğunu ve bunların hiç kimseyi Persler'in Ahamenidler dönemine ait inançlarına dair bir sonuca ulaştırmayacağını" (Huart, 1927: 94)⁶ ifade eder. Huart'ı burada haklı kılabacak delil, Ahamenidler dönemi İran'ında Zerdüş'tilere has dini bir mimarinin bulunmadığıdır. Ancak onun Strabon'dan nakline bakılacak olursa, bu basit ateş sunakları Kapadokya'da ateşe hürmet eden bir topluluğun varlığını akla getirmektedir. Bunlar muhtemelen Strabon zamanında Kapadokya'da yaşayan Zerdüş'tiler olmalıdır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden, bu dinin İran'ın batısından Balkanlar'a kadar geniş bir alana yayıldığına dair dikkat çekici bilgilere rastlıyoruz. Evliya Çelebi, mesela Kağıthane'den söz ederken, "batı tarafında bir ateşperest Hindliler tekkesi bulunduğunu, tekkenin yeşillik, sofalı, birkaç salkımsöğüt ağaçlı küçük bir yapı olduğunu ve İstanbul'da ve çevresinde ölen bir Hindu'nun buraya getirip ateşe yakıldığını" (Seyahatname, 2008: I/144) yazmaktadır. Zerdüş'tilerin dini geleneklerinde ölü yakma uygulaması olmadığından seyyahın gördüğü dinin mensuplarının Hindular mı yoksa Zerdüş'tiler mi olduğu kafaları karıştırmaktadır. Kanaatimizce O, ölü yakma uygulaması üzerinden "ateşperest" kelimesini kullanmış olmalıdır. 1652 yılının Şubat ayında ziyaret ettiği Özü Eyaleti'nin (Silistre) Batova Sahrası civarında bulunan "Akyazılı Sultan Türbesi'nde oturan dervişlerin el emekleriyle yaptıkları doğrama saplı kaşık, keşkül, çevgan, arka kaşağısı, hançer gibi gereçlerden elde ettikleri gelirleri ihtiyaç sahibi Hristiyan ve Ateşperestlere dağıttıklarını" (2006: III/456) ifade etmektedir. Yine, Filibe'de "Şehabeddin Paşa imaretine gelen giden yolculara, ateşe tapanlara, Hristiyanlara, Yahudilere, Kıptilere, Frenglere, miskinlere, zengin ve fakirlere gece ve gündüz cömert sofrası Keykavus Mutfağı'ndan minnetsiz dağıtılır" (2006: III/503) ifadesine rastlıyoruz. Evliya Çelebi, "Basra'da Mehennâvi adındaki kalede ölülerini yakan ateşperest Hinduları ve Muğan adında bir kavim⁷ gördüğünü" (2006: IV/657) yazmıştır. Yine, "Cezire sancağının Deyreşu köyünde sonradan mescide çevrilen bir ateşgede vardır" (2010: I/8). Nogayların

⁶ Strabon, Geographika adlı eserinde Kapadokya'daki bazı bataklık arazilerde bulunan ateş çukurlarından ve bunların insanlar ve hayvanlar için tehlike yarattığından söz eder. (Bkz. Strabon, Geographika, 2015: 9).

⁷ "Muğ", Ad kavmi kabilelerinden, din adamları yetiştiren ve ruhani makamın tek sahipleri olarak bilinen birinin adıdır. Zerdüş't inancı İran'ın batı ve güney bölgelerinde, Med İmparatorluğunun egemen olduğu yörelerde yaygınlaşmaya başladığında, Muğlar yeni dinin öncüleri konumunu elde ederek o alanda ilerlemeye başladılar. Avesta'da; "din

adamları ya da ruhaniler sınıfı" yine o eski isimleriyle "Athravan kelimesiyle ifade edilirken Eşkaniler ve Sasaniler dönemlerinde bu tabakada yer alan din adamlarına genellikle "muğ/muğan" adı verilmiştir. Daha eski şekli "megûbet" olan "mübed" kelimesi ise, günümüze kadar "Zerdüş't inancı öncüleri ve din adamlarının adı" olarak kullanılmıştır. (Firdevsî, Şehname II, Çeviren Nimet Yıldırım, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2016), 318.

Müslüman olmayan bir yerleşimi olan Şağake Çerkezi Pişkövü'nün ahalisi Mecusi'dir (2011: II/608). Evliya Çelebi, Kalmuklar için ne kâfir ne Müslim bir alay Mecusî kavimdirler" (2011: II/655) der. Onlar için; "mezhepleri de çeşit çeşittir. Bir kavmi Mecusîlerdir ve bir kısmı hulûlî mezheplilerdir. Bir kabilesi ateşe taparlar ve bir fırkası güneşe taparlar. Bir zümresi zemini-mezhep, yani toprağa taparlar. Bir sınıfı aya taparlar. Bir oymağı öküze taparlar" (2011: II/723) ve "ölülerini yakarlar" (2011: II/726) şeklinde yazar. Balkanlarda, "Vodina'da Hıristiyanlarla birlikte Mecusi görmüştür (2011: I/175)." "Musul Şehri'nin güneyinde bir merhale uzaklıkta Ali Hamamı yakınında Erdeşir ateşgedesi var idi" der (2010: II/792). Evliya Çelebi'nin yukarıdaki anlatımlarında geçen "aya taparlar", "güneşe taparlar", "öküze taparlar", "ölülerini yakarlar" tarzındaki ifadeler bu toplulukların her birinin farklı dinlere mensup olabileceğini göz önüne getirmektedir. Ancak bunların ne zaman ve hangi sebeplerle sözünü ettiği yerlere gelmiş olabileceklerine dair bilgilerden yoksunuz. Yakın zamanlara kadar Zerdüştilerin Anadolu'da yaşayıp yaşamadıkları hakkında malumatımız belirsizken, Oluz Höyük kazıları onların Anadolu'daki varlığını kesinleştirmiş görünmektedir. Amasya Oluz Höyük kazılarında, Şevket Dönmez tarafından yürütülen 2013 dönemi çalışmaları sırasında, Kutsal Ateş Çukuru'nun keşfi ile açığa çıkmaya başlayan kalıntıların, 2017 dönemi itibarı ile bir Ateşgede ve Kutsal Alan'a ait olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda Oluz Höyük'te ateşe tapan ya da saygı duyan, Tevhid inancına önem gösteren, tanrı figürlerini önemsemeyen ya da kabul etmeyen bir toplumun varlığı kanıtlanmış bulunmaktadır.⁸ Strabon ve Evliya Çelebi'nin tespitleri ile Oluz Höyük'teki kazılar üzerinden Zerdüştilerin İran'dan Anadolu'ya ve Balkanlar'a kadar yayıldığı yerleşimlerden bazılarını böylece öğrenmiş oluyoruz.

5. Azerbaycan'da Zerdüştilik

Öncelikle ateş, od gibi anlamlara geldiği ifade edilen azer kelimesi üzerinden Azerbaycan adının Bakü ve çevresinin jeomorfolojik konumu ve Zerdüştilikle ilişkisine bakmakta fayda görüyoruz. Zekiye'ye göre Kafkaslar'ın eski kavimleri ile Türkî kavimler bir karışım süreci yaşamışlardır. Buna göre; "Kafkaslar'da (Kuzey Kafkasya ve Arka Kafkasya) en eski zamanlardan beri bir kısmı bugünkü Azerbaycanlıların ataları olan ve Ar/İr, As/Az, Bi/Pi/Bey, Sün/San/Şan/Can vb. gibi etnonimleri taşıyan kavimler yaşamıştır. Daha sonra Türkî kavimlerin karışımı sürecinde Asar/Azar/Azer şeklinde adlandırılan yeni ikinci etnik oluşumlar meydana gelmiştir. Hazar Denizinin kıyılarında Kaspiy, yani "kayalık dağların beyleri" yaşamış ve onların etnonimi daha sonra denizin de ismi haline gelmiştir. Birbirine yakın akraba olan Azer, Beyler, Sünler (Canlar) gibi kavimlerin karışması süreci sonucunda daha sonra Az-Er-Bi-Şan > Azerbaycan adını alan yeni bir etnik birimi oluşmuştur" (Zekiye, 2002:

I/626). Diğer bir yaklaşım ise, Buniyatov'un bu coğrafyayı İranlı satrap Atropates'le ilişkilendirdiği görüştür. Buna göre, Azerbaycan kelimesi, Gaugamela yenilgisinden (M.Ö. 331) sonra Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı satrap Atropates'in adından gelmektedir. Atropates, İskender'in ölümünden sonra, önceleri onun adına yönettiği Küçük Medya (Media Minor) bölgesinde (Güney Azerbaycan ile İran Kürdistanı'nın batı kısımları) müstakil bir krallık kurmuş ve bu devlete "Atropates'in ülkesi" anlamında Grekçe Atropatene adı verilmiştir. Daha sonraları Ermenicede Atrapatakan, Orta Farsçada Aturpatakan, Süryanicede Azarbaygan şeklinde telaffuz edilen kelime Arapçada g/c değişikliğiyle Azerbaycan'a dönüşmüştür. İsmi Pehlevîce âzer "ateş" ve bâykân "muhafız" kelimelerinden teşkil edilmiş olduğu veya Azarbâz b. Bivaresf şahıs adından geldiği gibi görüşler halk etimolojisinden ibarettir" (Buniyatov, 1991: 318). Ayrıca "Andirpatinanu/Andarpatian adı, Azerbaycan adının sonraki Aderbadgan/Adirbadgan, Aderbaygan/Adirbaygan ve nihayet Adirbican/Azirbican ve Azerbaycan formlarının başlangıcını teşkil etmiştir" (Yusifov, 2007: I/19). Bu görüşler ışığında Azerbaycan kelimesinin ne üzerinde ateşler yanan doğalgaz yataklarıyla ne de Zerdüştilerin en önemli ritüellerinden biri olan ateşle ilişkilendirilmesi mümkün görünmemektedir.

Zerdüştiliğin yayılmasında Pers, Sâsânî siyasal yayılması kadar din adamlarının etkisinden de söz edilebilir. Zira "Zerdüştilikte hem karmaşık arınma ayinlerini hem de kabul, evlilik ve cenaze törenlerini idare eden bir rahip sınıfı vardı ve rahipler sınıfı irsi idi. En üst mertebedeki rahibin -magu paiti- konumu Ahamenidler döneminde belirginleşti. En yüksek mertebeye sahip olan rahip payesi Sâsânîler devrinde ortaya çıktı. Ayrıca, aslen daha üst din adamları için kullanılan bir ünvan olan ve rahipliğe kabul edilmenin ilk aşamasını geçmiş bir rahip (nawar) için kullanılan rahip eğitimci herbad (Av: aethrapati)- vardı" (Darmesteter, 2012: 18). Eski Babil döneminden bir süre sonra Orta Doğu'da, Zerdüş'tün kurduğu uzun ömürlü din Rusya'nın güneyi ile Balkanlar'ın doğusuna ve doğuda Hindistan'a kadar geniş bir bölgeye sözünü ettiğimiz rahipler yoluyla yayılmış olmalıdır (Bkz. Turner, 2004: 28). Zerdüş'tün doğum yerinin Azerbaycan olduğunu söyleyenlere göre de Zerdüş'tür buradan İran'a geçmiştir. Ayrıca, Sâsânîlerin Azerbaycan'da Zerdüştlüğe önem vermesinin birkaç sebebi vardır. İlki önemli ateşgelerin (Azerkeşesb, Azerferanbah ve Azerberzin) burada olması, ikincisi, Sâsânîler'in hükümdarlarının mukaddes toprakların Azerbaycan'da bulunması nedeniyle buralara mukaddes gözüyle bakmalarıdır. Zerdüştlüğün önemli ateşgelerinden biri Şirvan arazisi Abşeron yarımadasının Surahamı beldesinde diğeri ise, Ateşi-Bagavan (Bakü)'de bulunmaktadır. Halk, iç şehirdeki Cuma Mescidinin bu ateşgedenin üzerine inşa edildiğini rivayet etmektedir. Ayrıca Azerbaycan'ın Erdebil ve Bakü şehirlerinde birçok ateşgede mevcuttur. İslam'dan

⁸ Dönmez'e göre, "M.Ö. 425-200 yılları arasında Ateşgede, Kutsal Alan ve bunlara ulaşımı sağlayan bir yol (Pers Yolu) inşa ederek inançlarını somutlaştırmış bu insanların Pers kökenli oldukları ve Erken Zerdüş Dini'nin ilk toplumlarından birini oluşturdukları anlaşılmaktadır. Zerdüş dininin tarihsel gelişimi incelendiğinde, erken dönemde (M.Ö. V. yüzyıl) açık havada yanan ve korunan ateşin, Oluz Höyük'te kurumsallaşmaya başlayan yeni bir dinin temel pratiği olduğu gözlenmektedir. Erken ve Orta Akhaimenid dönemlerinde oluşum sürecini yaşamış Erken Zerdüş Dini'ni oluşturan ritüeller ile pratiklerin Oluz Höyük'te saptanmış olması, Kuzey - Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) ve Kappadokia'nın Avesta'nın kutsal coğrafyası içinde değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Heykelin

ve sunağın olmadığı, bunların yerini ateşin aldığı, belki ateşin bir kible olarak kullanıldığı yeni bir dinin bulguları Oluz Höyük'te tartışmasız biçimde karşımıza durmaktadır. Dönem olarak Klasik Çağ'ın sonları ile Erken Hellenistik Dönem'e denk gelen 2. Mimari Tabaka (M.Ö. 425-200) sürecinde eski Yunan'ın pagan dinine ve kültürüne ait tanrı-tanrıça figürlü eserlerin bugüne değin ele geçmemiş olması, Oluz Höyük'te ateşin merkezde olduğu Erken Zerdüş Dini yaşamında katı bir figür yasağı bulunduğunu göstermektedir." Şevket Dönmez, "Amasya-Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüş Dini Kutsal Alanı", TÜBA-AR, sy 22 (2018): 145-136.

sonra Azerkeşesb ateşgesinin olduğu yere halk “Taht-ı Süleyman” adını vermiştir (Murselov, 2016: 54-55). Burada özellikle II. Yezdigerd’in Zerdüştiliği hakim kılma çabası dikkati çekmektedir: “Sâsânî hükümdarlarından II. Yezdigerd (438-457), V. asırda yerli idarenin ve Bizans yönetiminin zayıflığını fırsat bilip Albaniya arazisindeki Zerdüş mabetlerinin yeniden eski gücünü kazanması için Zerdüşlüğü resmi din olarak ilan etmiştir. O, kilisenin tüm yetkilerini kısıtlayarak, tebaasındaki halktan aldığı vergiyi iki katına çıkartmıştır. Kendisine karşı her hangi bir mukavemet olmasın diye yerli askerî birlikleri de ülkeden uzaklaştırmıştır. Ayrıca Sâsânîler, Zerdüştiliği Bizanslara karşı dini siyasî güç olarak kullanmıştır. Her iki ülke uzun yıl bölgedeki hâkimiyetlerini –tarafatlarını- kaybetmemek için dini düşüncüyü kendi siyasi çıkarlarına alet etmişlerdir. Bu durum İslam inancının Azerbaycan’a yayılmasına –VI. asra- kadar devam etmiştir” (Murselov, 2016: 56).

Hanway, seyahatnamesinde Zerdüştilik hakkında genel bilgiler verdikten sonra, Bakü’de “Gebers” veya “Gaurs” olarak adlandırılan ve atalarının dinini koruma konusunda oldukça gayretli olan Antik Persler’in varlığından söz eder (Hanway, 1753: 381). Frederic Shoberl de (1775-1853) Hanway gibi, Guebre denilen kimselerin İslam’ı benimsemeyip reddeden, Zerdüş dinini, atalarının görgü ve geleneklerini koruyan eski Persler’in kalıntıları olduğunu ve Hindistan’da bunlara Parsi denildiğini (Shoberl, 1928: 156) kaydeder. Hanway, Antik Persler’in tapınaklar inşa etmediklerini ancak açık havada ve genellikle bir tepenin üzerinde kurban merasimleri icra ettiklerini yazar. Çünkü onlar, cennetin tanrısının heybetine, kapalı duvarlar arasında ibadet etmenin zarar verdiğini düşünmüşlerdi ve tüm dünya insan için, bir ev ya da tapınak olarak kabul edilmeliydi (Hanway, 1753: 380). Buna göre Surahani’daki tapınak ile Zerdüştiliğin ilgisinin bulunmaması gerekir. Zaten güncel bilgiler bu ateşgedenin XVIII. Yüzyılda Hindular tarafından yapıldığını göstermektedir. Hanway, Bakü ziyaretinde ateşgah ve çevresinde gördüklerini kitabında “Sonsuz Ateş” başlığıyla yazarken, hepsi taştan inşa edilmiş ve ateş adanmış 3 ila 4,5 metre yüksekliğinde antik dönemden kalma tonozlu birkaç tapınaktan bahseder. Hanway’a göre, diğerlerinin arasında, o dönemin Hintlilerin ibadet ettikleri küçük bir tapınakta yaklaşık 1 metre yüksekliğindeki sunakta mavi alevli bir ateşin yanmaktadır. Hintliler bu ateşin tufandan beri yandığına ve dünyanın sonuna kadar yanacağına ve ateşin sönmeye halinde başka bir yerde yeniden yanacağına inanmaktadırlar. Burada genellikle, yaşadıkları ülkelerden buraya hac amacıyla gelen 40-50 kadar asketik yaşamaktadır. Hanway’e göre bu asketiklerin işleri sadece kendi işledikleri günahlara değil, başkalarının günahlarının başışlanmasına dua etmektir. Bu insanlar alınlarına safran sürmekte ve kızıl renkli ineğe saygı göstermektedirler. Çok az kıyafetle yetinen bu insanların içlerinden en dindar olanları kollarından birini başlarının üzerine, diğer kollarını da gövdelerine koyarak sabit bir şekilde öylece durmaktadırlar (Bkz. Hanway, 1753: 381).

Keppel, Temmuz 1824’te geldiği Bakü’de (mevcut şehrin yerinde) daha önce Parsiler zamanında kutsal tapınaklar bulunduğunu, buraya hac amacıyla binlerce ziyaretçinin geldiğini ve nefitten üretilen yakıtın sunaklarda sürekli

yandığını yazmaktadır. Ona göre Herakleios’un Persler’e karşı yaptığı ikinci seferinde bu ateş tapınakları yok edilmiş ancak orada artık Magi (Mecusi) olmamasına rağmen sunaklarda ateşler halen yanmaya devam etmekte ve hac ziyaretleri yapılmaktadır (Keppel, 1827: 299-300). Keppel 6 Temmuz günü Bakü’den Abşeron yarımadasına geçer ve yarımadaının ucunda bir tepeye çıktıktan sonra kare biçimindeki ateş tapınağını görür. Her yönünden üçer basamakla çıkılan ateşgedenin ortasında bir sunak bulunmakta ve çatısında farklı boyutlarda üç çan asılı durmaktadır. Tapınak kompleksinin dış duvarını oluşturan beşgen yapının iç kısımlarında on dokuz hücre yer almaktadır. Tapınağa yaklaştığında gelenlerin ateşe tapanlar değil Hindular olduğunu anlar. Bazıları yemek hazırlamakta ve aralarında konuşmaktadırlar. Keppel onların konuştuğu dili anlamakta zorlanır. Hacılardan birini takip ederek dua etmekte olan bir brahmanın yanına girer. Hücreye silahlı bir Avrupalının girmesi rahibi korkutmaz, duası bitene kadar gözlerini duvara sabitlemiş olarak bakar. Tanışma faslından sonra brahman onu beyaz badanalı gayet temiz bir hücreye götürür. Buradaki yönetici fakirin (asketik) belini saran kumaştan yapılmış küçük bir kıyafeti vardır. Küçük bir girintinin içerisinde de tanrı Vişnu’nun figürü (Keppel, 1827: 300). Daha sonra ateş tapınağına giren rahip secde ettikten sonra elinde tuttuğu yağın bir kısmını yedikten sonra geri kalanını saçına sürer. Bu adam bir zamanlar Hint ordusunda sepoy’dur.⁹ Keppel, tapınağın dışında, içinde neft bulunan suyun tadına bakar. Hacılar, karanlığa kadar kalmasını, buranın gecesini görmesini isterler ama o kalmak istemez (Keppel, 1827: 303).

Jivanji Jamshedji Modi (1854-1933), İran, Azerbaycan ve Bakü’yü kapsayan seyahatnamesinde, “Ateşgede’nin bulunduğu belde olan “Surkhani” adının kökeninin alev topları; (“SHO-E-LE”) evi (“KHANEH”) anlamına gelen “SHO-E-LE-KHANEH” den gelmiş olabileceğini” belirtmiştir. Modi, “Bu petrol kuyularının arasında ateşgede bulunmaktadır. Sadece ben değil, Hindu kardeşlerimizin dinine, tapınaklarına ve geleneklerine biraz aşına olan herhangi bir Parsi’nin bu yapıyı, yazıtlarını, mimarisini vb. inceledikten sonra, bunun bir Parsi ateşgedesi değil, bir Hindu Brahman tapınağı (Sanskritçe: Agni) olduğu sonucuna varacaktır”¹⁰ demektedir. Modi’nin Bakü’deki araştırmalarına göre, yaklaşık yüz veya iki yüzyıl önce, Hindistan’ın Semerkant, Buhara gibi Orta Asya şehirleriyle iyi bir ticareti vardı. Sindh ve Multan’dan gelen Kuzey Hindistan’ın Hindu tüccarları bu ticarete katılıp Bakü’yü ziyaret ediyorlardı. İşte Bu tapınak onların dini ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiştir. Modi, kendisinin de kaldığını belirttiği bu tapınak kompleksiyle ilgili şu bilgileri de vermektedir:

“Hindu kardeşlerimiz Ateş’i (“Agni”) bir Tanrı olarak görürler. Doğal gazlar, kıvılcımlarla sürekli bir alev topuna dönüşürler. Bu nedenle, doğal olarak yerden çıkan bu ateşin ağzında, ateşe tazim için bir Hindu Tapınağı kurdular. Birkaç yıl sonra orijinal ticaret yolları değişti ve Hindu tüccarlarının ziyaretleri azaldı. Burada ikamet eden Brahmanlar topluluğundan bazıları öldü ve griye kalanlar da evlerine geri döndüler. Bu yerde bana uzun bir oda gösterdiler ve yaklaşık 40 yıl önce Rus Çarı, III. Alexander’ın Hindu

⁹ Sepoy, geçmişte, bir Avrupalı subaydan emir alan Hintli asker için kullanılan terim (Bkz. Keppel, Personel Narrative of a Journey from India to England, s. 302).

¹⁰ Seyahatnamenin Bakü’yle ilgili bölümlerinin tamamı için bkz. <http://www.avesta.org/modi/baku.htm> (10.05.2020).

Brahman Ateşi ritüeline tanıklık etmek için burayı ziyaret ettiklerini söylediler. Böylece yerel yetkililer hala burada yaşayan birkaç Brahman topladılar ve Çar'ın önündeki bu odada ateş ayini gerçekleştirdiler” (<http://www.avesta.org/modi/baku.htm> (10.05.2020). Bu bilgilere bakılacak olursa Surahanı'daki Ateşgede'nin Zerdüştilik veya Parsilik'le bir ilgisi görünmemektedir.

Huart'ın, “Yeşil ve Kirman'da yerleşik bulunan Zerdüşti birkaç koloninin Tahran, İsfahan, Şiraz gibi büyük kentlerle birlikte Bakü'deki petrol kuyularının bulunduğu bölgeye göç ederek küçük topluluklara ayrıldıklarını ve sayılarının sekiz ile dokuz bin arasında olduğu” (Huart, 1927: 191) ifadesinden, Abşeron yarımadasında XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bu bölgede az sayıda Zerdüşti nüfusunun varlığından söz edebiliriz. Evliya Çelebi de Gence şehrini anlatırken buradaki zengin ateşperestlerin varlığından (2011: II/330) söz etmektedir.

6. Zerdüştilik'te Ateş Kültü ve Ateşgedeler

“Ateş Avesta'da atere, athr, Eski Farsçada atar, Pehlevicede atur ve atagis ve bugünkü İran Farsçasında azar, olarak geçmektedir. Zerdüştilikte ateş kutsal sayılmakta ve ondan “kral” diye söz edilmektedir. İbadet maksadıyla ateş yakılan yerlere “Ateşgede” denilmektedir. Burada ateş kabının üzerine konduğu taş, onun tahtı, makamı olarak görülmektedir” (Azizi, 2009: 79). Modern Farsçadaki “Ataşkada”; “ateş evi” ise, Eski Persçede, “ātaxš-kadag, kadag ī ātaxš” yani içinde sürekli yanan kutsal bir ateşin yandığı kutsanmış bir bina için kullanılır. Avesta'da buna işaret eden bir husus bulunmadığı gibi (Bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/ataskada-new-persian-house-of-fire-mid> (01.05. 2020), Herodotos'un anlatımına göre Persler de bu tür bir tapınak bilmemektedirler. Çünkü onların zamanında dini bir mimari bulunmamaktadır (Bkz. Huart, 1927: 94). Ateş kültü ile Zerdüşti'nin bir araya getirilerek Zerdüştilerin ateşe taptiklarına dair birtakım yanlış telakkiler mevcuttur. Ne kadim Zerdüştilik'te ne de günümüzde bu dinin mensuplarının Ahura Mazda'ya yüce tanrı kabul etmeleri sebebiyle ateşi tanrı edindiklerine dair bilgi ve uygulama mevcuttur. Çünkü “Mecûsî ibadet litürjisinin merkezinde yer alan ateş, Zerdüşti tarafından Ahura Mazda'ya nisbet edilse de, kendisine yakarılan bir varlık olarak tasvir edilmemektedir. Fakat Zerdüşti'ten hemen sonraya tarihlenen metinlerde ateşin tapınılmaya layık bir varlık olduğu söz konusu edilmektedir. Bu durum ateşin kadim gelenek açısından ne denli bir öneme sahip olduğunu ve ibadetin onsuz gerçekleştirilmediği imasını vermektedir.”¹¹ Aşağı yukarı elimizdeki veriler ve “Zerdüşti'nin koyduğu ibadet şekli hakkında bilgilerimizin azlığı sebebiyle günümüzde Parsilerin yaptığı ibadet biçimlerinin Zerdüşti'e dayandırmak imkânı olmadığı” yönündedir. Buna göre zaman içerisinde açık meydanlarda kurulan ateş sunakları zamanla gelişerek ateşgedelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Sarıkçıoğlu, 2002: 132). Ortak görüşler, “ateşin Hint-İran ocak kültürüne dayandığı, Zerdüşti öncesi yapılan ayinlerle ortaya çıktığı ve ateş tapınağı kültürünün Ahamenidler döneminin sonuna doğru başlatılmış” olduğu şeklindedir (Bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/atas-fire> (01.05.

2020). Bu sebeple ne İran'da ne de başka bir bölgede Ahamenidler dönemi öncesi bir ateşle ilgili tapınaktan söz etmek imkanı vardır. M.Ö. VI. yüzyılda Azerbaycan topraklarının Ahamenid sülalesinin yönettiği Pers İmparatorluğu'nun egemenliğine girmesinden ve hakimiyet kurmasından sonra Zerdüştiliğin yayıldığı söylenebilir. Buna göre bu dinin yayılmaya başlaması VI. yüzyıldan sonra olmuştur.

7. Abşeron-Surahanı Ateşgedesi

Çalışmamızın başlarında, coğrafi konumu sebebiyle Kafkasya'nın doğu-batı, kuzey-güney ticaretinin önemli geçiş merkezlerinden biri olan Abşeron Yarımadası'nın, doğal kaynakları ve tarihi mirasıyla tarih boyunca tüccarların ve seyyahların ilgisini çektiğini söylemiştik. “Geçmiş milattan önceki dönemlere uzanan ve Bakü'ye 30 km. uzaklıkta yer alan yarımada 40'a yakın yerleşim merkezinin her birinin kendine özgü tarihi ve mimari mirasının bir kısmı arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Yoğun olarak İslami dönem sonrası eserlerine ev sahipliği yapan Abşeron Yarımadası mimarisinde savunma kuleleri, dini ve sivil yapılar özel bir yer tutmaktadır. Ateşgah da, burada yer alan dini mimarinin dünyadaki nadir örneklerinden biri olup Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın kararı ve Bakanlar Kurulu kararıyla koruma altına alınan 6 tarih-kültür kompleksinden biri olmuştur” (Aliyeva, 2016: 73-74).

Görsel 2: Bakü Abşeron Yarımadası'ndaki Surahanı Ateşgedesi (Muammer Ulutürk, 2017)

Strabonun zamanında (ilk bin yılın başlangıcında) Magiler, ritüeller için ateş sunaklarını kullanmaya başlamış olsa da, o zamanlar mevcut topluluğun bu ateşgedede ritüeller yaptıklarına dair bir bilgi yoktur. Topluluk ibadet etkinliklerini açık bir şekilde yapmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, ateş sunakları zaman içinde ateşgedeler haline gelmiştir (<http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/temples/index.htm> (07.05.2020). Günümüzde Surahanı Ateşgedesi'ne ziyarete gelen Zerdüştiler ve Hindular topluca ibadet yapmamaktadırlar. Seyyahlara göre Ateşgede'de vaktiyle farklı dinlerin taraftarları da kalmışlardır. Mesela bunlardan olan tüccarların bazıları, burada kısa sürelerle kalsalar da, Ateşgede'nin onarımları için maddi katkı sağlamışlardır. Bu, mabedin ayakta kalabilmesi için hayati önem taşımıştır. Aynı zamanda mabedin daimi sakinleri olan fakirler (asketikler), burada kendilerini oldukça zorlayan ibadetler

¹¹ “Pers-Ahamenid sürecinde ayin esnasında yakılan ateşin giderek bir mekâna kavuşması ve sürekli yakılması tarihî süreç içerisinde gelişim gösteren bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Sâsânî

dini düşüncesinde mâbedin vazgeçilmez unsuru haline gelen ateşin ateşgâh ve ateşgedelerde sürekli olarak canlı tutulduğu ve sürekli şekilde beslenmesi gerektiği ifade edilmektedir.” Bkz. Alıcı, *Zerdüşti'ten Günümüze*, 789.

yapmaktaydılar. Seyyahlar asketiklerden bahsederken onların kollarını uzun zamanlar boyunca aynı şekilde tuttuklarını, sönmemiş kireçler üzerine yattıklarını ve ağır zincirler taktıklarını yazmışlardır (Bkz. Hanway, 1753: 381).

Görsel 3: Bakü Abşeron Yarımadası'ndaki Surahanı Ateşgedesinden bir görünüm (Muammer Ulutürk, 2017)

Doğal bir gaz çıkışının bulunduğu yerde inşa edilen tapınak Farsça kitabesine göre Hint Şiva taraftarları tarafından 1735 yılında inşa edilmiştir¹² (<http://www.avesta.org/modi/baku.htm> (07.05.2020); Bkz. Görsel, 2). Tapınağı çevreleyen ve bir kaleyi andıran beşgen yapının ana giriş kapısının üstünde Sanskritçeyle yazılmış bir kitabe ve onun da üstünde iki aslan betimlenmiştir. "Binanın girişindeki kitabe, Hindu Tanrısı Ganeşa'yı çağrıştıran Nagrik alfabesiyle yazılmış dokuz satır içerir ve bu yazıtta çizilen resimler şöyledir: ilk sırada bir çiçek, sonra bir çan ("GHANT"), sonra güneş, sonra bir ateş topu ve bir meyve. Bunun altındaki ikinci sırada önce bir çiçek, daha sonra tanrı Şiva'nın üç çatalı mızrağı, Hindu tarzı gamalı haç sonra ikinci bir üç çatalı mızrak ve daha sonra bir çiçek" (<http://www.avesta.org/modi/baku.htm> (10.05.2020). Ana kapıdan içeriye girdikten sonra etrafında 26 adet (Keppel'e göre on dokuz) hücrenin bulunduğu avluya ulaşılmaktadır. Hücrelerin her birine alçak kapılardan girilmektedir. Hücrelerde ateşin başında oturan, zincirlenmiş ya da bir hastalığın tedavisini gösteren heykeller mevcuttur (Bkz. Görsel, 3). Günümüzde müze olarak kullanılan hücrelerin içindeki bu tür nesnelere birlikte duvarlarda Zerdüşti ritüellerini gösteren resimler, bilgilendirme levhaları bulunmaktadır. Tasvirlerde Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce açıklamalar yer almaktadır. Dört kemerli mihrap Ateşgede'nin en eski kısmı kabul edilmektedir. Arkeolojik kazılarda mabedin eski kalıntıları burada bulunmuştur. Burası aynı zamanda secdegah (mihrap) kısmıdır ve yapı kompleksinin ilk merkezi secdegah (mihrap) olduğu düşünülmektedir.

8. Sonuç

Özelde Surahanı Ateşgedesi merkezli, genelde ise Azerbaycan'da yerleşik dinler hakkında yukarıda yer vermeye çalıştığımız bilgiler, İslamiyet öncesinde Zerdüştiliğin en yaygın din olduğunu göstermektedir. Bu din, Persler'in Ahamenid Hanedanı'nın Azerbaycan'a egemen olduğu dönemde girmiş ve Sâsânîler döneminde taraftarlarını arttırmıştır. Zerdüştilerle Hinduların,

Müslümanların İran ve Kafkasya'daki hakimiyetleri döneminde Müslüman olmayı kabul etmeyerek Hindistan'a göç etmeleriyle birlikte nüfusları giderek azalmıştır. Geriye onlardan sadece ateşgede bakiyeleri kalmıştır.

Azerbaycan topraklarında İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte burada ikamet eden Zerdüştilerin bir kısmı Hindistan'a, bir kısmı da farklı ülkelere dağılmışlardır. İhtimal, Orta Doğu'dan Anadolu'ya ve Balkanlara kadar farklı şehirlerde Zerdüştilerle karşılaşılması bizi bu göçlerle izah edilebilecek bir noktaya ulaştırmaktadır.

Elde edebildiğimiz bilgiler Azerbaycan'daki ateşgedelerin Ahamenidler ve Sâsânîler zamanından kalma olduğunu göstermektedir. Surahanı'daki Ateşge'de ise seyyahların verdiği bilgilere ve yapıdaki kitabelere bakılacak olursa XVIII. yüzyılda artık bölgede nüfusları kalmayan ancak Hindistan'dan Bakü'ye gelen Brahmanlarca eski bir Zerdüşti ateşgedesi üzerine yaptırılmış olmalıdır. Buna kanıt olarak Herakleios'un Persler'e karşı yaptığı ikinci seferinde bu ateşgedelerin/ateş tapınaklarının çoktan yok edilmiş olmasını gösterebiliriz. Ayrıca, Hazar Denizi kıyılarına en erken gelen seyyahlardan Jonas Hanway ile George Forster'in anlatılarında Surahanı'da gördükleri din mensuplarının Zerdüştiler değil Brahmanlar olduğu anlaşılmaktadır. Hinduların bölgeye gelmesi ve tapınağı inşa etmelerinden sonra bölgede Zerdüştiliğin izleri yok olmuştur.

Kaynakça

- Alıcı, M. (2015). Zerdüş'ten Günümüze Mecûsilik/Zerdüştilik. Kurt, A. O. (Ed.). Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Aliyev, İ. (2007). *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi.
- Aliyeva, R. (2016). Abşeron Tarih-Kültür Koruma Alanları, *Bilimsel Eksen/Sicentific Axis-Научный Меридиан*, S. 17, s. 73-74.
- Boyce, M. Ātaş (2020). <http://www.iranicaonline.org/articles/atas-fire> (Erişim: 01.05. 2020).
- Boyce, M. Ātaşkada (2020). <http://www.iranicaonline.org/articles/ataskada-new-persian-house-of-fire-mid> (Erişim: 01.05. 2020).
- Aydın, M. (2005). Mazdeizm. Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, 1. Baskı, Konya: Din Bilimleri Yayınları.
- Azizi, N. Z. (2009). *Zerdüştlüğün Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, Doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Buniyatov, Z. M. (1991). Azerbaycan. Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

¹² Ateşgedeyi ziyaretimizde öğrendiğimize göre buradan çıkan doğal gaz 1969 yılında sönmüş olup günümüzde gaz Bakü kent merkezinden gelen boru hattıyla verilmektedir.

- Darmesteter, J. (2012). *Avesta: Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, 1. Baskı, Fahriye Adsay-İbrahim Bingöl (Çev.), İstanbul: Avesta Yayınları.
- Dönmez, Ş. (2018). Amasya–Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüş Dini Kutsal Alanı, *TÜBA-AR*, S. 22, s. 145-136.
- Eduljee, K. K. Zoroastrian Heritage (2020). <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/temples/index.htm> (Erişim: 07.05.2020).
- Evliya Çelebi, *Seyahatname I*, (2008). 5. Baskı, Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname II*, (2011). 1. Baskı, Seyit Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname III*, (2006). 1. Baskı, Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname IV*, (2006). 1. Baskı, Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hanway, J. (1753). *A Historical Account of The British Trade Over The Caspian Sea*, London.
- Huart, C. (1927). *Ancient Persia and Iranian Civilisation*, London: Headley Brothers.
- Gurbanova, V. (2007). *1900-1978 Yılları Arasında Azerbaycan'da Şehirleşme Yerleşik Hayat*, Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Gündüz, Ş. (2003). Mecûsilik. Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (s. 279), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Keppel, G. (1927). *Journey from India to England (1824)*, Philadelphia.
- Modi, J.J., My Travels Outside Bombay Iran, Azerbaijan, Baku (2020). <http://www.avesta.org/modi/baku.htm> (Erişim: 10.05.2020).
- Murselov, C. (2016). Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 2, s. 50.
- Sarıçioğlu, E. (2002). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4. Baskı, Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları.
- Shoberl, F. (1928). *Persia*, Philadelphia.
- Tığlı, A. (2004). *Zerdüş*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Turner, A. K. (2004). *Cehennem Tarihi*, Ayhan Sargüney (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Tümer, G.- Küçük, A. (1993)., *Dinler Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Ocak Yayınları.
- Vəlixanlı, N. (2007). *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi.
- Yıldırım, Nimet. (2011). Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avesta, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 18, s. 153
- Yusifov, Y. B. (2007). *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: ÇıraQ Neşriyyatı.
- Zardabli, İ. B. (2014). *The History of Azerbaijan*, Fatma Farajova (Çev.), London: Rossendale Books.
- Zekiyev, M. F. (2002). Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki Eski Türkler. *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Extended Abstract

Our research aims to compose “new findings” based on the religious and historical background of Zoroastrianism and its members in the region by centering the Zoroastrianism in the Surahani region of the Absheron Peninsula, 30 km away from the center of Baku. In 2017, on the occasion of an academic study in Azerbaijan, we were not able to come across a neat work that would shed light on the subject of Ateshgah and therefore Zoroastrians, and directly focused on the subject, which led us to this issue.

When we researched the studies that about the propagation process of Zoroastrianism, obtaining resources other than the studies that gave clues about how this religion entered and spread in Azerbaijan was our most important problem. We have tried to resolve this problem to a large extent in accordance with the information provided by unknown travel documents. Another problem of our study was that the fire temple in Surahani was a Zoroastrian temple, a Hindu temple, or a Parsi temple, because the Ateshgah in Azerbaijan was associated with Zoroastrians Religions in Azerbaijan have a long history with the existence of Islam, except for the period when Zoroastrianism, Judaism, early Christianity, Maniheism and Soviet Communism disabled beliefs. In ancient times, different religious understandings such as totemism, fetishism, fire worshipism and polytheism spread in Azerbaijan. Approximately, VI. Century B.C. (at the end of the century), Zoroastrianism was founded in Iranian Azerbaijan by the Kingdom of Atropatena (323 B.C.-A.D. 227) played an important role in his religious life. However, after Sakas, the Shah of Alban, who declared his rule in and around Azerbaijan (North), worshipped The Sun, the moon, the stars and what they did not know about their nature and were afraid of before Christianity. Strabo, who first gave information about the ancient beliefs of the Albans (64 B.C.-A.D. 24), mentioned the name of the gods here in Greek. Parthians (II. Century B.C.-A.D. III. century) and they were Zervanists in terms of religion. Zervan was considered the creator of Ehyem and the God of time. There were also two other religions in the Parthians in the form of Mazdeism and Maniheism. The “Holy Fire”, along with the economic base, played an important role in the development of Baku. Until Arab rule, Christianity, Idolatry, and Armistice were common in various regions of Azerbaijan. One of the main centers of armistice was ancient Baku. During the second campaign of the armies of Herakleios against the Persians, these Ateshgah were destroyed.

Azerbaijan’s geographical proximity to Iran has led to the spread of many religions that originated in Iran here. Some of the researchers and Muslim scholars who have taken the Gatalar of Avesta, the Holy Book of Zoroastrianism, as a measure, believe that the place of Zoroastrianism was born is Azerbaijan and western Iran. However, Zoroastrianism is approximately VI. century B.C. to A.D. VII. century based on the fact that the three Iranian states that ruled in parts of the near and Middle East until the century were religions, and on the Ateshgah located on the Absheron Peninsula, 30 km

away from the center of Baku, some data can be obtained that this religion spread in the region.

Zoroastrianism is approximately, VI. century B.C. to A.D. VII. century it was the religion of the three Iranian empires that dominated much of the Near and Middle East until the century. It is possible to divide Zoroastrianism into roughly four periods in terms of the historical development process. The first period is a period of faith that highlights monotheistic Mazda worship along with Zoroastrianism. The second period began in the time of Darius, the mighty ruler of the Ahamenid family. it is the period up to the first half of the century. Third term lasted until A.D. VII. century with the Sassanids, and the fourth period is the last period that survived from the fall of this dynasty to the present day. During the Ahamenids, Zoroastrian faith was considered the official religion of the state. In the first centuries BC, Zoroastrian clergy also increased their influence significantly, acquiring very important positions in society with the support of developments in the political and social fields. Zoroastrians, especially during the Sassanids (III-VII. centuries) they were very strong with the support of the rulers themselves. In the context of this close and intense interest during the Sassanids, religion and state affairs were combined and the Sassanid Empire became a religious state.

Part of the unique historical and architectural heritage of each of the 40 settlement centers on the peninsula, whose history dates back to the periods B.C. and is located 30 km away from Baku, has been revealed by archaeological excavations. Defense towers, religious and civil structures occupy a special place in the architecture of the Absheron Peninsula, which is home to the works of the post-Islamic period. Ateshgah is also one of the rare examples of religious architecture in the world. Zoroastrianism entered during the period when the Ahamenid dynasty of Persians dominated Azerbaijan and increased its adherents during the Sassanids. As Zoroastrians and Hindus migrated to India, refusing to become Muslims during the period of Muslim rule in Iran and the Caucasus, their population gradually decreased. All that remains of them is their balance in the fire.

The information we have obtained shows that the Ateshgah in Azerbaijan dates back to the time of the Ahamenids and Sassanids. At fire temple in Surakhani if you look at the information provided by travelers and the inscriptions in the structure XVIII. century it must have been built on an ancient Zoroastrian fire temple by Brahmans who no longer had a population in the region in the century, but came to Baku from India. As evidence for this, we can show that these fire temples were already destroyed in Heracleius’ second campaign against the Persians. Furthermore, in the narratives of Jonas Hanway and George Forster, one of the earliest travelers to the shores of the Caspian Sea, it is understood that the members of the religion they saw in Surahani were Brahmans, not Zoroastrians. After Hindus came to the region and built the temple, traces of Zoroastrianism disappeared in the region.